

CĂRTURARII ȚĂRILOR ROMÂNE – ÎNTRE ISTORIE ȘI PROFEȚIE (SEC. XV-XVI)

Andrei PROHIN

Universitatea de Stat din Moldova

Apocalipsele constituie surse valoroase pentru studiul gândirii istorice medievale. Ele întregesc imaginea timpului pe care cronicarii, deseori, numai o subînțelegeau. În discursurile apocaliptice se conțin reperatele unei viziuni globale asupra evoluției umane în timp, revelații ale misterelor Providenței care dirijează evenimentele pământești. Viața intelectuală din mănăstiri, particularitățile receptării istoriei, în Evul Mediu, determinau lectura în paralel a cronicilor și scrierilor eshatologice.

Cuvinte-cheie: *cronică, apocalipsă, genuri literare, manuscrise miscelane, gândire istorică.*

SCHOLARS OF THE ROMANIAN PRINCIPALITIES – BETWEEN HISTORY AND PROPHECY (XV-XVIth C.)

Medieval apocalyptic texts represent important sources for the study of historical thought. They fulfill the image of time, only partially stated by chroniclers; they contain historical and chronological elements for a global view on human evolution, revelations of the mysteries of Providence Who guides terrestrial events. The intellectual life of monasteries, the peculiarities of historical reception, during the Middle Ages, determined the parallel reading of chronicles and eschatological prophecies.

Keywords: *chronicle, apocalypse, literary genres, miscellaneous manuscripts, historical thought.*

În manuscrisele slavone, răspândite în Țările Române pe parcursul epocii medievale, întâlnim texte referitoare la sfârșitul lumii. Omiliile Părinților Bisericii îndemneau creștinii la pocăință și conduită pioasă, avertizându-i despre iminența Judecării de Apoi, a divinei răsplăți care se va abate asupra păcătoșilor. În *Apocalipsa* Sfântului Ioan Teologul, precum și în scrieri apocrife redactate mai târziu, scenariul eshatologic conține amănunte semnificative: destinele viitoare ale țărilor, popoarelor, conducătorilor politici. Studii recente semnate de istorici români, de cercetători din Europa și SUA au în obiectiv impactul acestor discursuri asupra mișcărilor colective din veacul de mijloc, ecourile pe care le-au trezit în literatura timpului, în ideologia politică și în operele de artă. Scenariile eshatologice din cronici sau din miscelanele cu conținut istoric conturează o problemă esențială a gândirii istorice medievale: relația trecutului cu viitorul, interdependența dintre consemnarea istoriei și prezicerea celor ce vor fi. În studiul de față vom contrapune, la nivel formal, scrierile istorice și apocalipsele, în variatele lor ipostaze (ca genuri literare, autori, tehnici narrative etc.), pentru a releva similitudini și diferențe. Analiza constituie o etapă preliminară în cercetarea referințelor la viitor din cuprinsul cronicilor.

Principalul gen al istoriografiei slavo-române era *letopisețul* (în slavonă, летописец și derivatele летописникъ, събранъе лето), termen ce subînțelege consemnarea succesivă a evenimentelor, an după an (лето), de structurare a textului în ordine cronologică. Aceeași încărcătură semantică o au lexemele *anale*, *cronică*, *cronografie*, cunoscute în scrieri din Europa și din vechea Rusie. Pentru cronicari, timpul constituia o reprezentare de ansamblu a oamenilor și evenimentelor, fundalul pe care se perindă actorii istoriei. Juxtapunerea consecutivă a domniilor predispucea cititorii spre comparații între episoadele trecutului, formulând generalități valabile pentru întreaga istorie. Confruntând prezentul cu cele întâmplate în trecut, se puteau face pronosticuri de viitor. Cărturarii Evului Mediu nu au simțit întotdeauna necesitatea de a situa evenimentele în spațiu, dar au fost obsedați de calcule, de poziționarea în timp [20, p.20, 147], conchide istoricul Bernard Guenée din analiza surselor occidentale. Curgerea implacabilă a vremii se considera o veritabilă forță ce guvernează destinele umane. În limbaj biblic, ebraicul *olam* înseamnă „veac”, durata temporală care înglobează toate ființele, întreaga lume antrenată în mișcarea ireversibilă a istoriei, îndreptându-se spre deznodământul final [6, p.269; 5, p.66]. În creștinism, durata vieții individuale sau colective reprezintă o perioadă de transformare lăuntrică a individului, de mântuire a omenirii. Putem distinge *timpul profan* al faptelor, personajelor individuale de *timpul sacru* (alias *Marele Timp*), investit cu semnificații religioase, în care se repetă arhetipuri

mitice. Istoria profană a umanității sau a unei țări constituia tema cronicilor, iar istoria sacră se reactualiza anual în ritualurile bisericești, în lectura povestirilor biblice. Pentru Mircea Eliade, „orice timp, oricare ar fi, este „deschis” asupra unui timp sacru, cu alte cuvinte, poate revela [...] supranaturalul, supraumanul, supra-istoric”, „orice eveniment [...], prin însuși faptul că s-a produs în timp, reprezintă o ruptură a duratei profane și o invazie a Marelui Timp” [17, p.395, 402]. Scriitorii biblici, ulterior și cărturarii medievali, erau înclinați să vadă, în diverse episoade istorice, „mânia” sau „mila” lui Dumnezeu, mesaje adresate pământenilor. Întreaga istorie reflecta aceeași voință divină, popoarele și indivizii ocupau, fiecare, locul hărăzit de Providență. Preocuparea cărturarilor, în consecință, era să releve sensul istoriei lumii și să interpreteze semnificațiile întâmplărilor particulare. Calculul anilor începând de la facerea lumii, dincolo de imitarea tradiției bizantine, exprima năzuința de a surprinde întregul timp al omenirii, de a integra faptele locale în perspectivă universală. Raportând durata profană la Marele Timp al divinității, cronicarii abordau implicit și viitorul umanității [52, p.672-673]. Pentru profeții Vechiului Testament, cât și pentru autorii medievali de viziuni profetice, istoria releva timpul divinității. În narațiunea cronicarilor, multitudinea evenimentelor profane se subordonau *Marelui Timp*, dar nu se confundau întru totul cu acesta [21, p.120]. Putem conchide *ab initio* că istoria și profeția medievală se situau într-un raport de colaborare-competiție în interpretarea faptelor umane.

Spectrul apocalipsei se conținea implicit în cronici, deoarece autorii lor își imaginau timpul pământesc linear, cu început și sfârșit distinct. În prima carte a Bibliei (*Geneza*) e descrisă crearea lumii și a omului, iar în ultima carte (*Apocalipsa*) – Judecata de Apoi. Între cele două repere temporale, consacrate de doctrina bisericească, se desfășoară istoria umanității. Pentru scriitorul creștin, trecutul, prezentul și viitorul coexistă în cadrul aceleiași scheme temporale. Așteptarea mesianică din Vechiul Testament s-a preschimbât în așteptarea celei de-a Doua Veniri a Domnului, investind timpul cu valoare eshatologică. Până în sec. XVI, cronicile slave (din Țările Române, Rusia) erau continuate până în prezentul autorului, fără un final delimitat. Se subînțelegea că finalul oricărei expuneri de acest fel e sfârșitul lumii [11, p.51, 131; 30, p.11]. În funcție de așteptările eshatologice, se putea structura expunerea istorică. Deja în literatura Antichității, arată cercetătorul Reinhard Koselleck, imaginea trecutului căpăta contur în funcție de așteptările și pronosticurile viitorului [23, p.11, 21]. Laitmotivul Judecății de Apoi, frecvent reiterat în predici și în frescele bisericești, constituia, paradoxal, un eveniment amânat în permanență. Autoritățile canonice manifestau reticență față de discursurile care stabileau data concretă a sfârșitului lumii. „Odată cu triumful bisericii, explica Eliade, împărăția cerului se și afla pe pământ și, într-un anumit sens, lumea veche fusese deja nimicită” [16, p.65-66]. După Koselleck, biserica își asumase controlul asupra ordinii social-politice, inclusiv a timpului. Amânarea apocalipsei prelungea legitimitatea puterii în exercițiu, ferind-o de schimbări radicale. „Sfârșitul lumii deci nu este un factor integrator, decât în măsura în care rămâne nedeterminat pe plan istorico-politic” [23, p.23]. Mișcărilor milenariste, anumiți vizionari și literatura apocrifă sfidau însă autoritatea canonică, proclamând coordonate concrete ale apocalipsei (date, evenimente premergătoare). Atare scenarii eshatologice erau dictate de critica prezentului, de năzuința viitorului justițiar și a unei ordini ideale. Așadar, referințele eshatologice din literatura medievală se situează în registrul concurenței dintre canonic și apocrif, dintre discurs oficial și sensibilitate populară. Dacă timpul cronicilor exprimă continuitatea, perindarea succesivă a suveranilor, atunci tema apocalipticilor este „explozia” istoriei, confruntarea cosmică dintre Bine și Rău, trecerea în meta-istorie [7, p.93]. Viziunea evolutivă a cronicarilor, pusă în slujba puterii de stat, contrastează cu hiperbolele apocalipselor care, anunțând Împărăția Cerească, doreau abolirea regimului existent.

Deși aparțin unor genuri literare distincte, letopisețele și textele eshatologice prezintă mai multe tangențe. Versiunile slave ale cronicilor lui George Hamartolos, Simeon Logofătul și Constantin Manasses expun evenimentele de la Adam și Eva până în prezentul autorului (eventual, al ultimului interpolator). *Cronografia pe scurt* a patriarhului Nichifor, continuată de copiiști anonimi până în epoca otomană, urma un model similar. „Cuvântul lui Metodie, arhiepiscopul de Patara”, indică titlul, reprezintă „cunoscuta povestire de la primul om până la sfârșitul veacului”. În cronicile bizantine și în letopisețele slavo-române istoria înaintează prin succesiunea suveranilor, a domniilor, delimitate uneori în capitole aparte. La fel procedează „Viața Sfântului Andrei cel nebun (Salos) pentru Hristos” (în particular, compartimentul eshatologic „Întrebările Sfântului Epifanie”): înainte de sfârșitul lumii, se vor perinda șapte împărății. Apocalipsa lui Pseudo-Metodie, „Vedenia profetului Daniel” și „Cuvântul Sfântului Ippolit al Romei” insistă pe succesiunea împărățiilor mondiale, care se înlocuiesc reciproc. În schimb, apocalipsa Maicii Domnului și alte apocrife au în atenție Judecata de Apoi, chinurile veșnice. Ioan Bogdan aprecia stilul vechilor anale moldovenești ca „precis și foarte pre

scurt”, „evitând sistematic orice judecată”. La polul opus, apocalipsele utilizează frecvent simboluri, alegorii, speculații numerice, transe vizionare. Cronicarii Macarie, Eftimie și Azarie imită clișeele scrierilor bisericești (ale panegiricelor, hagiografiei, cuvintelor de învățătură), din care se inspiră și discursurile profetice. D.H. Mazilu remarca similitudinea conceptuală dintre cărțile de prezicere a viitorului și istoriografia românească de la sfârșitul sec. XVII. Predicțiile din cronică „valorificau depozitele medievale [...], reactualizau, într-o perspectivă sensibil modificată, idei și forme literare pe care tradiția locului le încorporase deja” [31, p.162]. Profețiile reprezentau o sursă creativă pentru exprimarea gândirii politice și religioase [2, p.8; 44, p.284], ca și istoriografia. Față de cronologia sistematică a letopisețelor, în literatura apocaliptică „structura temporală e cât se poate de arbitrară [...]”. Granițele temporale și spațiale se frâng” [8, p.151]. Cronicarul se situa concomitent cu desfășurarea evenimentelor sau le putea privi retrospectiv. Autorii apocalipselor își alegeau punctul de observație la începutul sau la capătul istoriei, pentru a surprinde întreaga evoluție a lumii [7, p.93-94]. În apocalipsa lui Pseudo-Metodie și în „Vedenia lui Daniel” un loc important revine confruntărilor cu „sarașinii” (popoarele musulmane), percepuți drept adversari ai creștinătății. Luptele contra otomanilor sau tătarilor („păgâni”, „sarașini”) constituie tema centrală a letopisețelor slavo-române. Discursurile apocaliptice se caracterizează prin ambivalență, fiind permanent rescrise și ajustate pentru a servi, alternativ, puterea imperială sau oponentii săi [41, p.208-209; 45, p.15]. La rândul lor, cronicile oglindeau frecvent rivalități politice, exprimând poziția domniei, a anumitor grupări boierești, sociale sau etnice.

Apocalipsele se înrudesc cu literatura sapiențială. În iudaism și în creștinism aceste scrieri urmăreau să dezvăluie „secretele planurilor lui Dumnezeu pentru istorie”, scenariul predestinat al evenimentelor lumii [12, p.59; 1, p.22-23; 6, p.276], inclusiv interpretând profeții din Vechiul Testament. Discursul eshatologic sublinia actualitatea profeției pentru a înțelege sensul istoriei, în trecut și în viitor. Profeția pune în lumină ceea ce credea a fi momentele marcante ale istoriei, le învestea cu semnificații și le prezenta sistematizate într-un cadru unic. Era o sursă de informații și interpretări, de speranțe și angoase, de inspirație pentru gândirea istorică [39, p.159-160]. Proorocii Bibliei sunt considerați „adevărații teoreticieni ai sensului istoriei” (Cr.Bădiliță). Prin modul cum structurau conținutul sau prin comentarii, cronicarii urmăreau să explice sensul religios al întâmplărilor. Textele profetice, fiind consacrate prin autoritatea scriitorilor biblici sau a Sfinților Părinți, puteau afirma adevăruri teologice, tainele viitorului. Autorii letopisețelor nu aveau întotdeauna postura necesară pentru a dezvolta asemenea subiecte. Profețiile ofereau, de asemeni, reperele unei viziuni de ansamblu asupra istoriei: împărțirea timpului în perioade, determinismul (faptele pământești depind de voia Celui de Sus), universalismul [8, p.186; 1, p.22-23; 48, p.34]. Pornind de la experiența istorică, cronicarul medita asupra lucrărilor lui Dumnezeu. Scriitorul apocaliptic, dimpotrivă: privind din locașurile cerești (sau ale idealurilor creștine), aprecia faptele pământenilor. Viziunile profetice instruiau creștinul cum să recunoască, în dramele vremii sale (războaie, foamete, invazii) semnele premergătoare sfârșitului lumii. Istoricii bizantini și cronicarii Țărilor Române acordau o atenție deosebită acestor semne care puteau anunța dinainte evenimente concrete, nu neapărat catastrofa finală.

Discursurile apocaliptice imitau frecvent narațiunile istorice. Fapte din trecut erau prezentate alegoric, sub formă de profeții (*vaticinia ex eventu*), după care se anunța, în aceeași manieră, scenariul viitorului (*wish-prophecies*). Nu întâmplător, slaviștii cataloghează asemenea scrieri drept literatură „pseudo-istorică” sau „istorico-apocaliptică”. Se încerca astfel a inspira încredere publicului medieval: „Dacă autorul imaginar a prevestit cu atâta precizie trecutul, care poate fi verificat din punctul de vedere al cititorului, atunci înseamnă că și viitorul se va petrece după cum îl prezice el” [8, p.186, 192]. Prin interpretările istoriei umane, viziunile eshatologice dezvoltă o „istoriosofie”, un „istorism mistic” [48, p.24; 7, p.135]. Într-o măsură mai redusă, cronicile includ, de asemeni, tradiții mitice (narațiunea biblică a Creației, legenda despre Roman și Vlahata, despre întemeierea statelor românești). În corespondența lui Mircea Eliade întâlnim expresiile „mithistoriografie medievală”, „mituri istoriografice”, definite drept „transplantări de mituri originare”. Acestea din urmă „prind imediat rădăcini în teren nou, își reîncep ciclurile și ajung foarte repede a fi generatoare de istorie” [32, p.154-155], aprecia Alexandru Busuioceanu (1896-1961), cercetător al mitului despre Zamolxe în cronicile spaniole. Deși în proporții diferite, interferența mitului cu istoria, a timpului sacru cu cel profan caracterizează ambele genuri literare. Într-un mediu dominat de lecturi religioase, istoriografia și eshatologia se completeau reciproc. Pentru cărturarii medievali, estimează specialiștii de astăzi, nu exista deosebire de natură între istorie și profeție [20, p.20-21; 21, p.127].

Letopisețele slavo-române erau uneori denumite повѣсть, сказанѣе, слово, lexeme caracteristice pentru istorisirile duhovnicești, pentru evocările din trecutul creștinătății. Повѣсть însemna „povestire, învățătură”, dar și „prevestire”. Titlul apocalipsei lui Pseudo-Metodie, în versiune slavonă, reunește termenii слово și сказанѣе. În manuscrisele grecești, această lucrare se numea ἀπόδειξις „expunere, dovadă” (valabil și pentru opere istorice), λόγος „cuvânt, discurs, lucrare”, în cele latine – *liber* „carte, scriere”. Слово desemnează omiliile patristice consacrate sfârșitului lumii, apocalipsa Maicii Domnului („Cuvântu de blare pre la munci”) și cea a Sfântului Pavel („Cuvântul Svtului Pavelu apostolu de eșiré sufletelor”). Scenariul eshatologic revelat de Sf. Andrei Salos intră în componența unei hagiografii (житѣе). Însă „житѣе” denumea și capitolul din cronică despre domnia lui Theodosie cel Mare, biografia romanțioasă a lui Alexandru Macedon. Denumirile altor apocalipse subliniază poziția naratorului între două lumi, între două planuri temporale, mediind astfel comunicarea muritorilor cu transcendentul: „Cugetări în ora morții”, „Testamentul/ Moartea lui Avraam”, vedeniile lui Isaia și Enoh, „Vedenia care o au văzut Sfântul Ioan Bogoslov”. Câmpul semantic al unor titluri permitea a reuni, formal, scrierile istorice și apocaliptice în cadrul aceluiași compartiment al prozei. Sincretismul, plurivalența caracterizează letopisețele și întreaga cultură medievală, „care nu ne permite întotdeauna să deslușim clar știința, teologia, filosofia, literatura cultă etc. ca domenii distincte” [14, p.62; 50, p.94].

Autorii scrierilor istorice, în sec. XV-XVI, proveneau din rândul slujitorilor de curte, al clerului, altele erau emisari diplomatici sau angajați ai caselor boierești. Majoritatea letopisețelor din această perioadă sunt anonime, au cunoscut multiple remanieri pe parcursul timpului, devenind astfel creații colective. Adevărații autori ai profețiilor eshatologice rămân necunoscuți, în schimb titlurile invocă nume de personalități notorii din tradiția bisericească: profeții Isaia și Daniel, Sf. Ioan Teologul, episcopii Ipolit și Metodie, Sf. Andrei Salos. Plasându-și operele sub autoritatea marilor predecesori, cărturarii anonimi se inserau în tradiția colectivă. Numele autorului nu exprima o identitate reală, ci valoarea pe care și-o revendica lucrarea [7, p.93-94; 5, p.52]. Concentrarea activității cărturărești, din Moldova și Țara Românească, în cadrul mănăstirilor contribuia la apropierea diferitelor genuri literare, determinate de preocupările comune ale autorilor și cititorilor. Conform aprecierii lui Petre Panaitescu, „aceleași persoane, deci cu aceeași mentalitate și cultură, scriau și istorie și literatură bisericească” [36, p.184]. Percepția contemporană distinge între istoric și teolog, ipostaze care, pe atunci, se întâlneau în figura cărturarului polivalent. Cronicarul Macarie, de exemplu, își asumase nu doar rolul de observator al trecutului, dar și cel de lider în viața spirituală a Țării Moldovei. Implicându-se în elaborarea programelor iconografice de pictură exterioară, arată Sorin Ulea, episcopul Macarie urmărea „salvarea țării prin asanarea moralității publice”. Istoricul de artă i-a găsit o caracterizare semnificativă: „acest om ce amintește de profeții Vechiului Testament” [42, p.45]. Comparația încearcă să restituie un fragment din percepțiile secolului XVI. Vechii profeți, mesageri ai divinității, îndeplineau și importante misiuni politice în Israelul antic, vegheau asupra stării spirituale a poporului, dețineau funcția cronicarilor de curte [12, p.1069-1070]. Inspirându-se din Sfânta Scriptură, imaginarul medieval ajungea, în unele cazuri, să-și configureze în mod similar societatea.

În calitate de imbold pentru redactarea cronicilor medievale au servit evenimente marcante ale prezentului. Începuturile istoriografiei slavo-române se află în relație cu domniile lui Ștefan cel Mare, Neagoe Basarab și Radu de la Afumați, epoci zbuciumate politic, de remarcabilă înflorire culturală. Prima cronică în limba română (atribuită logofătului Teodosie Rudeanu) a luat naștere în vremea lui Mihai Viteazul, ale cărui acțiuni au inspirat și lucrări ale autorilor străini. Subiectul major al acestor scrieri îl constituie războaiele cu Imperiul Otoman, ocazie pentru lansarea proiectelor politice ambițioase și pentru acte de bravură. În condițiile accentuării suzeranității otomane, către mijlocul sec. XVI se forma un climat spiritual „prielnic întoarcerii către trecut, spre retrospectiva unei lumi pe cale de dispariție” [4, p.222; 3, p.31-32], consideră Ștefan Andreescu. În această perioadă, letopisețele anterioare au fost transcrise și reunite în codice, prelungite până în a doua jumătate a sec. XVI. Apocalipsa lui Pseudo-Metodie din Patara a apărut, se presupune, în sec. VII, în Siria, sub impresia expansiunii arabe. Noi transcrieri ale lucrării au fost prilejuite de recucerirea Ierusalimului de către arabi (în 1187), de invazia otomană în Bulgaria (sec. XIV), de așteptările eshatologice ale anului 7000 de la Creație. În epoca dominației turcești, lucrarea constituia o „carte de consolare” pentru cititorul bizantin,

o promisiune de reînviere a împărăției creștine [22, p.68, 234-242]. Autorii, copiiștii scrierilor eshatologice, precum și cronicarii aveau sentimentul istoriei în desfășurare, simțeau necesitatea de a-și preciza locul în istoria lumii. Creația istoriografică compensa imaginar dezamăgirile din domeniul politic, în ea se puteau cristaliza proiecte de viitor. Mesajul mesianic din apocalipse se dorea o susținere morală pentru creștinii apăsați de „teroarea istoriei”.

Întocmirea cronicilor medievale purta un caracter compilativ, de anfiladă: informațiile predecesorilor erau transcrise, prelucrate și continuate pentru segmente temporale noi. Astfel, narațiunea istorică era în permanență actualizată. După Cătălina Velculescu, „adăugirile, eliminările, ca și inversările în ordinea fragmentelor, derivă din anumite tendințe ce dau profilul cultural propriu al etapelor cronologice ce s-au scurs” [43, p.60]. Și scrierile eshatologice erau periodic rescrise, adaptându-se noilor contexte politice. În manuscrisele bulgare ale Apocalipsei lui Pseudo-Metodie, precum și în cele din spațiul românesc, popoarele mitice Gog și Magog sunt identificate cu tătarii, punând textul în legătură cu realitățile din sec. XV-XVI. Mai mulți cronicari din Estul Europei urmăreau să integreze istoria propriei țări în panorama generală a creștinătății. În codicele de la Tulcea, istoria Moldovei prelungește expunerea cronografelor bizantine și sud-slave. Călugărul Isaia, copistul codicelui de la Slatina, reunea *Cronografia* patriarhului Nichifor (fragmentar), o cronică bulgară anonimă, după care urmau *Letopisețul de la Putna* (I), operele lui Macarie și Eftimie. Apocalipsa lui Pseudo-Metodie și „Vedeniile lui Daniel” se inspiră din tradiția biblică, pentru a construi o perspectivă istorică universală. Imperiul Bizantin și capitala sa, „Țarigradul”, apar în succesiunea marilor imperii ale Antichității.

Reperete eshatologice caracterizează deopotrivă viziunile profetice și lucrările istorice. Cronica lui George Hamartolos, binecunoscută în literaturile slave, împarte istoria lumii în șase intervale: cinci dintre ele rezumă narațiunea biblică, iar al șaselea, ultimul, în care trăiește autorul și urmașii săi, începe de la nașterea lui Hristos. Pseudo-Metodie și Pseudo-Ipolit al Romei disting șapte milenii pentru existența lumii; prezentul aparține ultimei epoci. Autorul *cronicii sârbo-moldovenești* (intitulată „Împărății creștini”), argumentează E.Dragnev, urmarea să enumere suveranii creștini (din Sud-Estul Europei) până la ultimul, când va lua sfârșit istoria pământească. Lucrarea a fost redactată în atmosfera așteptărilor eshatologice, prilejuite de împlinirea a 7000 de ani de la Facerea lumii (anul 1492 sau 1512 d. Hr.) [15, p.228-230]. Genul istoriografic și cel apocaliptic deseori apelau la Sfânta Scriptură, comparând personaje și evenimente contemporane cu cele din trecutul biblic. Cronicarii căutau prototipuri, simboluri care anunțau fapte din Noul Testament sau ulterioare. La rândul lor, scriitorii apocalipselor analizau prezentul „prin grila unor evenimente asemănătoare petrecute odinioară” [1, p.16]. Limbajul simbolic-incifrat caracterizează, prin excelență, apocalipsele, dar o logică similară se întâlnește și în istoriografie. Însemnările laconice din anale urmăreau mai curând „a fixa în scris câteva puncte de reper pentru memorie”, a zugrăvi câteva nuclee narrative, raportabile „la gândirea tipologică, proprie întregii Europe premoderne” [44, p.7, 19]. Istoriografia și profețiile recurgeau uneori la împrumuturi reciproce. Partea „istorică” din apocalipsa lui Pseudo-Metodie se inspirase din cronici pentru a expune istoria universală. În literaturile slave, lucrarea atribuită lui Metodie din Patara servea ca sursă de informații istorice. În codicele de la Tulcea, *Letopisețul anonim al Moldovei* este precedat de lucrarea lui Pseudo-Metodie și „Viața Sf. Andrei Salos” care, împreună cu alte opere patristice, prezintă cadrul cronologic general al istoriei umane [15, p.227].

„Nu putem studia compartimente din scrierile medievale în afara întregului, în afara compilației sau a codicelui din care fac parte” [26, p.50], considera D.Lihaciov. Gruparea cronicilor și a scrierilor eshatologice în mai multe miscelanele tinde să contureze simbolic tabloul întregii istorii, de la Creația biblică până la Apocalipsă. Componenta zbornicului de la Tulcea evocă începutul istoriei universale, desfășurarea sa prin succesiunea monarhiilor, istoria antică, a Bizanțului medieval și a statelor ortodoxe, sfârșitul istoriei [9, p.378-380; 15, p.226-27; 33]. *Cronica* lui Hamartolos era urmată de un capitol despre facerea lumii (din *Cronica* lui Simeon Logofătul) și fragmentul atribuit patriarhului Nichifor [35, p.83-84]. Conform altui codice, lucrarea lui Hamartolos era precedată de *Hexameronul* lui Ioan Exarhul (despre zilele Creației) [10, p.101]. Asamblând serii de texte consacrate întregii istorii universale, cărturarilor Țărilor Române continuau o preocupare generală a gândirii medievale. Manuscrisul grec, din sec. X, al cronicii lui Petru Alexandrinul începe cu *Hexameronul* Sfântului Vasile cel Mare și se încheie cu excerpte din *Apocalipsa lui Ioan* [51, p.153]. Într-un miscelaneu slav din sec. XV aflăm *Hexameronul* lui Severian de Gabala și letopisețul cnezilor ruși [18, p.628-629, 634]. Un nomocanon sârb (sec. XV) include un letopiseț pe scurt (de la Adam până la preluarea împărăției de către turci), începutul și genealogia împăraților creștini, un letopiseț despre atacurile otomane la Dunăre, cuvântul

Sfântului Ioan Gură de Aur „despre Judecata de Apoi și sfârșitul acestui veac” [49, p.26-27]. Titlul cronicii poloneze a lui Martin Bielski ilustrează înclinația de a surprinde întreaga istorie, trecut și viitor: „Cronica [...] despre crearea cerului și a pământului [...] până la Hristos Dumnezeu, iar de la Hristos chiar până la sfârșitul lumii” [46, p.31, 83-84, 118-122]. Copiștii unui miscelaneu din 1495 au selectat *Topografia Creștină* a lui Cosma Indicopleustes, *Palia* (istoria biblică) și apocalipsa lui Pseudo-Metodie [24, p.303]. Descrierea geografică a spațiului pământesc era, așadar, urmată de evoluția sa în timp. În finalul *Cronicii* sale (începută de la Geneză), enciclopedistul Isidor de Sevilla (560-636) aborda problema sfârșitului lumii. Episcopul Ioan de Efes (507-586) declara, la începutul *Istoriei bisericesti*, că este deplin conștient de iminența sfârșitului lumii. *Cronografia* patriarhului Ghenadie Scholarios (sec. XV) se încheie cu afirmația că sfârșitul celui de-al șaptelea mileniu se apropie. Îmbinarea scrierilor istorice și a profetiilor eshatologice alimenta reflecția medievală asupra existenței umane în timp.

Discursul eshatologic, privit circumspect de autoritățile canonice, se refugia deseori în literatura apocrifă. Profetiile se întâlnesc în îmbinare cu opere pseudo-istorice, adaptate gustului popular. Într-un zbornic de apocrife, copiat în Moldova între 1544-1561, apar, consecutiv, *Palia istorică*, *Prorocirea* lui Pseudo-Metodie, *Vedenia* lui Daniel despre cele patru fiare și tâlcuirea ei. La fila 72 găsim precizarea: „Această carte a facerii cerului și pământului și a tuturor creațiilor pe care le-a făcut Dumnezeu; toate creațiile Sale dintru început” [27, p.257-258; 29, p.740-741]. Structuri similare au și alte miscelanee. Manuscrisul slav 316 (sec. XV, adăugiri din sec. XVI), din fosta Bibliotecă Sinodală de la Moscova, reunește texte canonice și apocrife despre patriarhii biblici, un cronograf de la Facere până la sfârșitul sec. XV, *Apocalipsa lui Ioan* comentată. Următoarea serie de texte repetă aceeași logică: două copii ale *Paliei*, prezicerile oracoloilor păgâni despre Hristos și Maica Domnului, cronologia celor șapte concilii ecumenice, calcule pascale pentru anii 1460-1492, preziceri eshatologice pentru ultimii 22 de ani ai celui de-al șaptelea mileniu, fragmente din „Viața Sf. Andrei Salos” [19, p.569-590]. De la mănăstirea Sf. Pavel (Athos) provine un miscelaneu (sec. XV) cu textul *Paliei*, urmat de prezicerile lui Leon Filozoful (și comentarii), „Vedenia lui Isaia despre veacul din urmă”, cărți de prevestire, apocalipsa Sfântului Pavel [47, p.67-70]. Zbornicul 1776 (terminat în 1566), din colecția Uvarov, începe cu istoria biblică (versiunea canonică și *Palia explicativă*), fragmente din letopisețe rusești, profetii eshatologice [25, p.23-27]. La Biblioteca Națională din Belgrad se păstrează romanul popular *Alexandria*, urmat de prorocirea atribuită lui Metodie al Patarelor (ambele lucrări au în comun câteva motive). Bogatul imaginar al cărților populare (surse de informație autentică pentru masele largi) afla echivalent în apocalipsele apocrife. Conținuturile codicelor ofereau amănunte lipsă din Biblie, răspunsuri concrete la întrebări pe care teologii le abordau mai curând filosofic (între acestea, data sfârșitului lumii).

Cronicile serveau nu doar în calitate de narațiuni istorice, dar și de instrumente auxiliare pentru calcule cronologice, orientare în timp. *Cronica Pascală*, bunăoară, redactată în Bizanț în sec. VII, se vroia un îndreptar pentru a calcula data sărbătoririi Paștelui, iar mențiunile istorice reprezentau mai degrabă repere temporale. Cel puțin pentru o parte a cărturarilor bisericesti, adevărata preocupare o constituia apropierea sfârșitului lumii, față de care istoria universală forma o introducere. *Cronografia pe scurt* a patriarhului Nichifor, continuată de autori anonimi, se potrivea pentru a însemna repere cronologice. Într-un manuscris din sec. XIII, cronografia prezintă împărații bizantini până la Leon VI Filozoful. Nu evenimentele în sine interesau autorul, cât durata dintre ele: de la nașterea lui Avraam până la Exod, de la Exod până la primul rege în Israel etc., de la Hristos până la Constantin, „împăratul binecredincios”, după care nu se mai fac alte periodizări. Creștinătatea ocupă ultima epocă a istoriei. Această idee o mai subliniază titlul lucrării („de la Adam până la Hristos, iar de la Hristos până astăzi”) și indicația că Mântuitorul s-a întrupat în anul 5555 de la Adam [18, p.421-422].

În codicele de la Tulcea sunt enumerați „regii (и[a]p[і]e) Ierusalimului care au domnit în Israel”, urmează *Letopisețul anonim al Moldovei* care se dorește a fi tot o enumerare (Молдавстѣи и[a]p[і]e). Prezența apocalipselor lui Pseudo-Metodie și Sf. Andrei Salos în același codice probează că trecerea în revistă a suveranilor avea importanță pentru a jalona desfășurarea istoriei care se îndrepta către sfârșit. În sens eshatologic, argumentează E.Dragnev, autorul *cronicii sârbo-moldovenești* enumera suveranii bizantini, sârbi și ai Moldovei, sub titlul generic „Împărații creștini” [34, p.1369-1370]. Manuscrisul grec 601 (sec. XV/XVI), din Biblioteca Academiei Române, conține mai multe scrieri de prevestire, relatarea despre întemeierea Constantinopolului (reper în periodizarea istoriei), vedenia profetului Daniel „până la coborârea lui Hristos și până la împlinirea

veacului”, după care urmează figuri ale istoriei creștine (slujbele împăraților ortodocși, lista mitropoliților și episcopilor supuși Constantinopolului) [28, p.285-288], orientate deci spre un viitor apocaliptic.

Profețiile eshatologice însoțeau hagiografia, predicile consacrate cuvioșilor creștini. „Viața sfinților regi sârbi Simion și Sava” era urmată de apocalipsa lui Andrei Salos [37, p.161-162]. Într-un singur codice puteau fi adunate texte hagiografice (despre Simion și Sava, Constantin Filozoful, apostolii Andrei și Matei), povestirea despre găsierea Sfintei Cruci, prorocirea lui Metodie din Patara [37, p.163-166]. Narațiunile cu martiri (frații Macabei și mama lor, Sf. Procopie, Sf. Teodor Tiron etc.) făceau corp comun cu discursul lui Pseudo-Ipolit al Romei despre sfârșitul lumii, cu predica lui Leon Filozoful despre triumful bisericii în întreaga lume [37, p.205-210, 404-406]. Spectrul Judecării din Urmă, unde fiecare va fi răsplătit după credința și faptele sale, justifica pregătirile ascetice, suferirea martirajului, elogiare în hagiografie. În măsura în care eforturile sfinților erau îndreptate spre dobândirea Împărăției Cerurilor, întreaga istorie a creștinătății reprezenta o continuă așteptare a sfârșitului lumii.

Circulația, uzajurile istoriografiei și ale viziunilor profetice dictau noi puncte de tangență între cele două genuri literare. „Doar reconstituind ca pe un întreg societatea care a creat sau și-a adaptat anumite forme literare putem înțelege corect semnificația, valoarea și rolul acestora din urmă” [43, p.6; 26, p.57], spune C.Velculescu. Importante mișcări colective din Evul Mediu (cruciadele, milenarismul, expediția lui Columb), arăta M.Eliade, se alimentau din „miturile eshatologice”. Istoria medievală, prin creațiile și sensibilitățile sale, reflecta „o trezire a gândirii mitice” [16, p.163]. Cronicile slavo-române menționează „vremile din urmă”, indicație a poziției pe care o deținea prezentul autorilor în timpul lumii. Pentru diplomatul raguzan Felix Petančić (cca 1445-1517) românii sunt un popor „primitiv, crud, aplecat spre ghicit și spre prevestiri” [40, p.213]. În spatele acestei caracterizări se subînțelege, bănuim, cultura populară românească, bogată în superstiții care anunță viitorul. Cunoscător al surselor manuscrise și al vechilor tipărituri, istoricul Demostene Russo concluzionează că traducerea slave din literatura bizantină reprezentau, cu precădere, „niște povestiri istorice în cari minunile și semnele dumnezeiești joacă cel mai însemnat rol”. În mănăstirile și școlile laice din Principate instrucțiunea era „teologică și superstițioasă” [38, p.530, 538]. Sincretismul imaginarului popular, permeabilitatea sa față de diverse influențe culturale, a facilitat difuzarea ideilor bogomilice. Multe scrieri apocrife s-au răspândit prin intermediul preoților sătești. Povestiri despre miracole (vindecări, apariții, pedepse), inclusiv prevestiri și revelații, se concentrau, de regulă, în jurul fiecărui locaș de cult. Chiar dacă nu depășeau orizontul local, ele alimentau credința că evenimentele istorice pot fi cunoscute dinainte [39, p.169]. În momentele de cumpănă, suveranii bizantini și cei occidentali consultau pronosticuri astrale. Elitele politice românești, de la sfârșitul sec. XVII, erau atrase de predicții, oracole, numerologie. Asemenea mărturii se pot identifica și mai devreme [31, p.158, 160]. Manuscrisul unei cronici poloneze, de la sfârșitul sec. XVI, conține, alături de expunerea istorică, preziceri ale destinului suveranilor („Întrebare dacă domnia acestui principe va fi durabilă sau iarăși dacă sub altul va fi o stăpânire mai bună. Profeții”, „Semnele anumite ale reginei și ale regelui despre moartea lui”) [34, p.1263, 1266].

Dincolo de anunțarea viitorului, astrologia servea scopurilor politice. Pentru suveranul cărui aștrii i s-au arătat favorabili, prezicerile horoscopului deveneau „un fel de scrisori de noblete”. Literatura de acest gen reprezenta, în Europa, „un mijloc de informare, de propagandă și de putere” [13, p.75]. Viziunile profetice bizantine, cu ajustările de rigoare, puteau să exprime, alternativ, opoziția față de suveran sau să-i legitimizeze domnia. *Oracolele* lui Leon Filozoful, bunăoară, traduse în latină, au reprezentat, în sec. XIV-XV, o critică a papalității. Versiunea lor greacă, redescoperită în sec. XVI, a servit propaganda antiotomană [45, p.50]. Traducerea poloneză a apocalipsei lui Pseudo-Metodie prezenta un text mai amplu decât originalul, fiind adaptată istoriei Poloniei. Istoriografia slavo-română a cunoscut o evoluție asemănătoare, fiind revizuită în funcție de imperativele vremii. Într-o epocă în care patronajul domnesc se exercita asupra activităților cărțurărești, mizele prezentului modelau imaginile trecutului și ale viitorului.

Apocalipsele constituie izvoare valoroase pentru studiul gândirii istorice din Evul Mediu. Ele întregesc imaginea timpului pe care cronicarii, deseori, numai o subînțelegeau. În discursurile apocaliptice se conțin reperele istorico-cronologice ale unei viziuni globale asupra evoluției umane în timp, revelații ale misterelor Providenței care dirijează evenimentele pământeste. Deși stilul și tehnicile narative diferă, în cronici și în apocalipse, există tangențe semnificative: simbolismul, arhetipurile biblice, perspectiva universală ș.a. Viața intelectuală a mănăstirilor, particularitățile de receptare a istoriei în Evul Mediu au determinat lectura paralelă a acestor două genuri literare. Manuscrisele de cronici sau cu profeții eshatologice au resimțit, în egală

măsură, specificul creației medievale. Cronicile și apocalipsele își puteau modifica mesajul în funcție de circumstanțele istorice și destinatarii scrierii.

Bibliografie:

1. *Apocalipsa lui Ioan*. Traducere, introducere, comentarii, note patristice de Cr. BĂDILIȚĂ. București: Adevărul Holding, 2012. 443 p. ISBN 978-606-644-007-3
2. ALEXANDER, P.J. *The Byzantine Apocalyptic Tradition*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1985. 240 p. ISBN 9780520049987
3. ANDREESCU, Șt. *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII)*. Ed. a 2-a. Cluj-Napoca: Limes, 2007. 179 p. ISBN 978-973-726-279-0
4. ANDREESCU, Șt. Începuturile istoriografiei în Moldova. În: *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004). Portret în istorie*. Suceava: Mușatinii, 2003, p.220-237. ISBN 973-8122-40-6
5. АВЕРИНЦЕВ, С.С. Греческая «литература» и ближневосточная «словесность» (Два творческих принципа). В: *Вопросы литературы*, 1971, № 8, с.40-68.
6. АВЕРИНЦЕВ, С.С. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья. В: *Античность и Византия* / Отв. ред. Л.А. ФРЕЙБЕРГ. Москва: Наука, 1975, с.266-285.
7. АВЕРИНЦЕВ, С.С. *Поэтика ранневизантийской литературы*. Москва: Наука, 1977. 320 с.
8. BĂDILIȚĂ, Cr. Călătorii apocaliptice în jurul insulei Patmos. În: BĂDILIȚĂ, Cr. *Glafire. Nouă studii biblice și patristice*. Iași: Polirom, 2008, p.141-198. ISBN 978-973-46-0965-9
9. BOGDAN, I. *Scrieri alese*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. MIHĂILĂ. București: Editura Academiei R.S.R., 1968. 709 p.
10. CONSTANTINESCU, R. *Manuscrise românești din colecții străine. Repertoriu*. București: s.n., 1986. XLIV+297 p.
11. ДАНИЛЕВСКИЙ, И.Н. *Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов*. Москва: Аспект Пресс, 2004. 383 с. ISBN 5-7567-0345-4
12. *Dicționar Biblic*. Red. J.D. DOUGLAS, trad. L. PUP, J. TIPEI. Oradea: Cartea Creștină, 1995. 1354 p. ISBN 973-97278-0-8
13. DOLGHIN, Fl. Astrologi și magicieni în Evul Mediu. În: *Magazin istoric*, 1996, nr.6(351), p.72-75. ISSN 0541-881X
14. DRAGNEV, D. ș.a. *Ștefan cel Mare și Sfânt în contextul epocii sale și al posterității*. Chișinău: Civitas, 2004. 208 p. ISBN 9975-912-35-4
15. DRAGNEV, E. Observații asupra așteptărilor escatologice din Moldova de la limita secolelor XV-XVI. În: *Arheologia între știință, politică și economia de piață*. Coord. S.MUSTEAȚĂ, Al.POPA, J.-P. ABRAHAM. Chișinău: Pontos, 2010, p.221-233. ISBN 978-9975-5-201-5
16. ELIADE, M. *Aspecte ale mitului*. Trad. P.G. DINOPOL. București: Univers, 1978. 195 p.
17. ELIADE, M. *Tratat de istorie a religiilor*. Trad. M. NOICA. Ed. a IV-a. București: Humanitas, 2008. 476 p. ISBN 978-973-50-2005-7
18. ГОРСКИЙ, А.В., НЕВОСТРУЕВ, К.И. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной Библиотеки. Отдел II.2*. Москва: Синодальная Типография, 1859. 687 с.
19. ГОРСКИЙ, А.В., НЕВОСТРУЕВ, К.И. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной Библиотеки. Отдел II.3*. Москва: Синодальная Типография, 1862. 841 с.
20. GUENEE, V. *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*. Paris: Aubier; Flammarion, 2011. 480 p. ISBN 2700702123
21. ГУРЕВИЧ, А.Я. *Категории средневековой культуры*. 2-е изд. Москва: Искусство, 1984. 350 с.
22. ИСТРИН, В. *Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах. Исследование и тексты*. Москва: Университетская типография, 1897, [Часть] А, с.I-II, 5-329; [Часть] В, с.5-208.
23. KOSELLECK, R. *Le futur passé. Contribution à la sémantique des temps historiques*. Trad. par J.НООСК, М.-С. НООСК. Paris: Editions de l'EHSS, 1990. 334 p. ISBN 2-7132-1365-7
24. Архим. ЛЕОНИД. *Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания графа А.С. Уварова. Часть 3*. Москва: Товарищество типографий А.И. Мамонтова, 1894. 363 с.
25. Архим. ЛЕОНИД. *Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания графа А.С. Уварова. Часть 4*. Москва: Товарищество типографий А.И. Мамонтова, 1894. 562 с.
26. ЛИХАЧЕВ, Д.С. *Тектология: на материале русской литературы X-XVII вв.* Изд. 2-е. Ленинград: Наука, 1983. 640 с.
27. LINȚA, E., coord., DJAMO-DIACONIȚĂ, L., STOICOVICI, O. *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*. București: s.n., 1981. 325 p.

28. LITZICA, C. *Catalogul manuscriptelor grecești*. București: Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1909. VI+563 p.
29. MAREȘ, Al. Moldova și cărțile populare în secolele al XV-lea – al XVII-lea. În: *Floarea Darurilor. In memoriam Ion Gheție*. Volum îngrijit de V.Barbu, Al.Mareș. București: Editura Academiei Române, 2006, p.139-155. ISBN 973-27-1417-4. ISBN 978-973-27-1417-1
30. МАТБЕЕНКО, В.А., ШЕГОЛЕВА, И.Л. *Временник Георгия Монаха*. Москва: Изд. «Богородский печатник», 2000. 544 с. ISBN 5-89589-019-9
31. MAZILU, D.H. *Voievodul dincolo de sala tronului*. Iași: Polirom, 2003. 624 p. ISBN 973-681-147-6
32. *Mircea Eliade și corespondenții săi*. Ediție îngrijită, cuvânt înainte, note și indici de M. HANDOCA. Vol. I. București: Minerva, 1993. 292 p. ISBN 973-21-0350-7
33. NEAGA, O. Observații privind componența „zbornicelor” ce conțin cronici interne din Moldova secolelor XV-XVI. În: *Conferința științifică „Dezvoltarea cercetării științifice ...”, 5 mai 2010. Științe umanistice. Rezumatele comunicărilor*. Chișinău: CEP USM, 2010, p.72-73. ISBN 978-9975-71-021-3
34. PANAITESCU, P.P. *Catalogul manuscriselor slave*. Vol.III (601-730), p.1189-1459. Dactilogramă. În: Biblioteca Academiei Române. Sala Carte Veche și Rară.
35. PANAITESCU, P.P. *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*. Ediție îngrijită de D.-L. ARAMĂ și revizuită de G.MIHĂILĂ. Vol.II. București: Editura Academiei Române, 2003. 515 p. ISBN 973-27-0810-7. ISBN 973-27-0809-3
36. PANAITESCU, P.P. *Interpretări românești*. Postfață, note și comentarii de Șt.S. GOROVEI, M.M. SZEKELY. Ed. a II-a. București: Editura Enciclopedică, 1994. 263 p.
37. PANAITESCU, P.P. *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.* Vol.I. București: Editura Academiei R.P.R., 1959. XX+406 p.
38. RUSSO, D. *Studii istorice greco-române. Opere postume*. Publicate sub îngrijirea lui C.C. GIURESCU de A. CAMARIANO și N. CAMARIANO. Tomul II. București: Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1939, p. 351-692; 28 planșe.
39. SOUTHERN, R.W. History as prophecy. *Transactions of the Royal Historical Society*. 1972. Vol.22, p.159-180. ISSN 1474-0648
40. *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004). Portret în cronică*. Suceava: Mușatinii, 2004. 375 p. ISBN 973-8122-51-1.
41. TIMOTIN, A. *Visions, prophéties et pouvoir à Byzance. Etude sur l'hagiographie méso-byzantine (IX-XI s.)*. Paris: Centre d'études byzantines, néo-helleniques et sud-est européennes, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2010. 376 p. ISBN 2-9630655-1-0
42. ULEA, S. O surprinzătoare personalitate a evului mediu românesc: cronicarul Macarie. *Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică*. 1985. Tom 32, p.14-48.
43. VELCULESCU, C. *Cărți populare și cultură românească*. București: Minerva, 1984. 220 p.
44. VELCULESCU, C. *Între scriere și oralitate*. București: Minerva, 1988. 228 p.
45. VEREECKEN, J., HADERMANN-MISGUICH, L. *Les Oracles de Léon le Sage illustrés par Georges Klontzas. La version Barozzi dans la Codex Bute*. Venise: Institut Hellénique de Venise & Bibliothèque Vekelaia d'Hérakleion, 2000. 347 p. ISBN 9607743121 (960-7743-12-1)
46. ВИКТОРОВ, А.Е. *Описи рукописных собраний в книгохранилищах Северной России*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1890. 378 с.
47. ВИКТОРОВ, А. *Собрание рукописей П.И. Севастьянова*. Москва: Типография Э. Лисснер и Ю. Роман, 1881. 120 с.
48. ВИНОГРАДОВ, А.Ю., МУРАВЬЕВ, А.В., ТУРИЛОВ, А.А. Апокалиптика. В: *Православная Энциклопедия*. Под ред. Патриарха АЛЕКСИЯ II. Том III. Москва: Православная Энциклопедия, 2001, с.25-39. ISBN 5-89572-008-0
49. ВОСКРЕСЕНСКИЙ, Гр. *Славянские рукописи, хранящиеся в заграничных библиотеках*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1882. 58 с.
50. РУССЕВ, Е. Синкретизм молдавского летописания. В: *Общественные науки*, 1981, № 4, с.93-97.
51. САМОДУРОВА, З.Г. Хроника Петра Александрийского. В: *Византийский Временник*, 1961. Том XVIII, с.150-197.
52. *Советская Историческая Энциклопедия*. Гл. ред. Е.М. ЖУКОВ. Том 15. Москва: Советская Энциклопедия, 1974. 1006 столб.